

NISBAT KATEGORIYASI PRAGMATIK TADQIQIGA DOIR MULOHAZALAR

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i06.010>

Azamat Mehmonaliyevich Toshpo'latov
azamatjonqdpi@gmail.com
Qo'qon davlat universiteti

Annotasiya: Ushbu maqolada nisbat kategoriyasi pragmatik talqini borasida ayrim qarashlar bayon qilingan. Nisbat kategoriyasi pragmatik tavsifi uchun zaruriy bo'lgan umumiy tushunchalar aniqlashtirilgan.

Kalit so'zlar: nisbat kategoriyasi, pragmatika, nisbat maydoni, nisbat shakllari, so'z valentligi

CONSIDERATIONS ON THE PRAGMATIC RESEARCH OF THE RELATIVE CATEGORY

Azamat Mehmonaliyevich Toshpo'latov
azamatjonqdpi@gmail.com
Kokand State University

Abstract: In this article some views relating to the pragmatic interpretation of ratio category are expressed. The necessary common concepts for the pragmatic aspect of category are determined, as well.

Keywords: ratio category, pragmatics, ratio area, ratio forms, world valence

Nisbat borasida olib borilgan tadqiqotlar ko'pligiga qaramay bu borada yagona yechimga kelinmagan. Nisbat tadqiqiga kirishgan har bir tadqiqotchi o'z ilmiy maqsadidan kelib chiqib nisbatning semantik, sintaktik va morfologik jihatlaridan biriga e'tibor berishi natijasida unga turlicha ta'rif berib keladi. Biz esa nisbat mohiyatida har uch jihatni ko'ramiz. Shunga ko'ra nisbat harakatning ob'ekt va sub'ektga munosabatini sub'ekt va ob'ektaro munosabatlar tizimi orqali ifodalovchi kategoriya sifatida qaraymiz. Nisbat pragmatik tavsifini aniqlashtiruvchi ushbu ta'rifga, shuningdek, ushbu vazifani bajarishda nisbat morfologik-sintetik kategoriyasi yadro bo'lgan nisbat maydonining boshqa a'zolari ham qatnashishini nazarda tutish lozim. Nisbat morfologik-sintetik kategoriyasi a'zolarining pragmatik tavsifi orqali ushbu fikrlarimizni konkretlashtirib boramiz. Akademik grammatikalarda ajratib kelinayotgan besh a'zoli nisbat tizimi mukammal emasligi aniq. Ular quyidagilar:

1. Aniq nisbat - 0 ko'rsatkichli
2. O'zlik nisbat - -(i)n, -(i)l
3. Birgalik nisbat - -(i)sh
4. Orttirma nisbat - -t, -dir, -tir, -iz, -ar, -it, -sat, -g'iz, -kaz...
5. Majhul nisbat - -(i)n, -(i)l

Ushbu shakllar tavsifida odatga kirib qolgan ayrim ifodalar munozaralidir. Xususan, aniq nisbat ba'zan boshqa nisbat shakllari uchun asos, bosh shakl ekanligi ta'kidlansa [9,445;2], ayrim tadqiqotchilar "Aniq nisbat fe'lining nisbatga ko'ra betaraf formasi" [7,158] deb hisoblaydilar, biroq "bu formadagi fe'l harakat ega tomonidan bajarilishini, to'ldiruvchining esa harakat ob'ekti bo'lishini ifodalaydi" [7,158] degan fikr berib, undagi nisbatga xos xususiyatni ham qayd etadilar. Shuningdek, nisbat shakllarining ayrimlari doirasida ifodalanuvchi ma'nolar ularning ta'rifida aks etmaydi. Misol uchun, "o'zlik nisbati harakatni bajaruvchining(sub'ektning) shu harakat o'tgan ob'ekt ham ekanligini ifodalaydigan fe'l formasi" [7,158] ligi keng tan olingan. Biroq o'zlik nisbatning qo'llanishi har doim ham bu ma'noni beravermaydi. Quyida bu holatga alohida to'xtalamiz. Yoki birgalik nisbat semantikasida uchrovchi qator morfologik semalarni bir-biriga bog'lash keng tarqalgan bo'lsa [9,453-454], har birini alohida nisbat shakli(kooperativ - birgalik, resiprok - o'zarolik) sifatida ko'ruvchilar ham uchrab turadi [5]. Nisbat shaklining so'z yasovchi sifatida baholanishi [6,39;11,56] borasidagi qarashlarga munosabatimiz quyidagicha: so'z yasalishi so'z lug'aviy ma'nosini batamom o'zgarishini nazarda tutadi. Nisbat shakllari esa so'z valentligini o'zgartirish bilan uning sintaktik imkoniyatlariga ta'sir qiladi, biroq yangi lug'aviy ma'no hosil qilmaydi. Demak, ular shakl yasovchilardir. Biroq ushbu kategoriya mohiyatining murakkab lug'aviy-grammatik xususiyatini qayd etish shart: "Nisbat ma'nosida lug'aviy jihatning mavjudligi, to'g'rirog'i, boshqa kategoriyalarga nisbatan kuchliligi (ya'ni lug'aviy jihat boshqa grammatik-morfologik kategoriyalarda ham shubhasiz mavjud) uning ushbu jihatiga alohida e'tibor bilan qarash lozimligini ko'rsatadi.

Lug'aviy jihat ustunligi nisbat ko'rsatkichlarida asosan ikki jihatdan namoyon bo'ladi:

birinchidan, nisbat qo'shimchalari fe'l o'zaklarga qo'shilishda nomuntazamdir. Ya'ni muayyan qo'shimcha ayrim fe'llarga qo'shilishi, ayrimlariga qo'shila olmasligi mumkin;

ikkinchidan, o'zak va hosila boshqaruvida farqli jihat ancha yorqin bo'ladi" [8,109; yana qarang:2,82-105]. Shakl yasovchilarning semantik ta'sir tabiatini nazarga olsak, bu tabiiy.

Har bir nisbat shakli pragmatikasini o'rganish jarayonida ushbu shaklda hamroh yoki sintezlashgan ma'nolar, shuningdek, ushbu shaklga yondosh vazifa bajarish imkoniga ega shakllar talqini doirasida nisbat tizimini tiklash orqali ularni pragmatik

bahosini berish tilshunoslik oldidagi dolzarb vazifalardandir.

Nisbat pragmatik imkoniyatlari tahliliga o'tishdan avval bu kategoriya kelib chiqishiga doir mulohazalarimizni bayon etib o'tsak. Grammatik kategoriyalar kelib chiqishiga doir original qarashlar muallifi G.Paul fikricha "Har qanday grammatik kategoriya psixologik kategoriya asosida yuzaga keladi" [4,315]. Nisbat ham, uningcha, psixologik va grammatik ega orasidagi turlicha munosabatlarni aks ettirish vazifasini bajaradi. G.Paul, ko'rinadiki, nisbat mohiyatida aks etib turgan psixologik-pragmatik jihatlarni to'g'ri ilg'ab yetgan. Ammo nafaqat nisbat, balki umuman har qanday morfologik kategoriya amalida pragmatik aspektlar til birligi bilan emas, psixologik kategoriyalar bilan bog'liq degan xulosaga kelgan, chunki unga ko'ra: "Grammatik kategoriya qaysidir ma'noda psixologik kategoriyaning qotib qolgan shaklidir; u turg'un an'ana bilan bog'liq. Psixologik kategoriya esa individual hissiyotlarga bog'liq ravishda doim yangicha ko'rinish kasb etuvchi, tirik va ozod nimadir bo'lib qolaveradi"[4,315]. Uningcha grammatik kategoriyalarning "tug'ilishi" psixologik jarayonlar bilan bog'liq. Mavjud grammatik kategoriyalar doirasiga sig'may qolgan psixologik jihatlari yangi grammatik kategoriyalar paydo bo'lishiga olib keladi[4,315]. Til, ong, ruhiyat(psixika) orasidagi munosabatlar asrlardan buyon faylasuflar, tilshunolar hamda yana bir qator kasb egalarining adoq bilmas munozaralariga sabab bo'lib kelmoqda. Biz bu o'rinda bu munozarachilar safiga qo'shilmay, harakatning bajaruvchisi haqiqatdan noma'lum bo'lgan, ma'lum bo'lgan holda noma'lumdek baholangan, harakatning bajaruvchisi umuman nazarda tutilmagan va boshqa psixik holatlarni aks ettiruvchi majhul nisbat qanday psixik jarayonlarning lisoniy ifodasi ekanligini birdan to'lig'icha aniqlash imkonsizligini qayd etib qo'ymoqchimiz. Ruhiyat tushunchasi ong tushunchasidan kengroqdir [3,28]. G.Paul bejiz: "Psixologik kategoriya tildan mustaqildir; grammatik kategoriya paydo bo'lguncha mavjud bo'lib, u paydo bo'lgandan keyin ham amal qilaveradi" [4,315] demaydi. Muayyan grammatik kategoriya tarixini o'rganish albatta juda qiziq, biroq bu tarixiy manzarani to'liq tiklash imkonsizdir. Nafaqat hozir, balki o'sha - "tug'ilish" davrida ham kategoriyaning hosil bo'lish jarayoni to'liq ochiq bo'lmagani aniq. Biroq bu jarayonning ayrim izlari hozirga qadar saqlanib qolgani ham shubhasiz. Grammatik kategoriya a'zolari pragmatikasi bazisi - asosi ana o'sha aniq-noaniq izlar bilan belgilanadi. Nisbat shakllari tarixiga doir mavjud bo'lgan bir qator materiallarni yuzaki kuzatish ham bu shakllar morfologik kategoriyalarning juda kamchiligi uchun xos bo'lgan semantik-pragmatik o'zgarishlarga uchraganini ko'rsatadi: *qardi - qorildi, aralashdi* ma'nosida kelishi "Devonu lug'atit turk"da keltirilgan[10,406]. Aniq nisbat shaklida turgan so'zning sinxron o'zlik nisbat shaklidagi so'z ma'nosini bildirishi nisbat shakllarining o'zaro oppozitiv tizimi u davrda boshqacha bo'lganini ko'rsatadi. Öshichlândi, og'urlandi kabi so'zlar (Öshichlândi - qozonli bo'ldi ma'nosida, og'urlandi - vaqti keldi, yaqinlashdi, muborak bo'ldi, qiymati berildi kabi ma'nolarda)

[10,286-287] hozirgi o'zbek tilida turli nisbat shakllarini talab qiluvchi grammatik ifodalarni va hozirgi o'zbek tili uchun xos bo'lmagan semantikani(albatta, bu holatda lug'aviy o'zak ma'nosini ham nazarda tutish lozim) o'zida jamlab, o'sha davr nisbat semantikasi hozirgidan ancha farqli bo'lganini ko'rsatib turadi. Bunday bo'lishi tabiiy. Nisbat shakllari voqelashuvida tarixiy ildizlarning o'rni bor. Biroq bu shakllar(umuman har qanday grammatik shakllar) sinxron pragmatik tabiati faqat tarixiy ildizlarga emas, hozirgi immanent xususiyatlarga ham asoslanadi.

Modomiki, nisbat harakatning ob'ekt va sub'ektga munosabatini sub'ekt va ob'ektaro munosabatlar tizimi orqali ifodalovchi kategoriya ekan, ob'ekt, sub'ekt va harakat tushunchalariga aniqlik kiritib olsak.

Sub'ekt fikrning predmeti bo'lib predikat uni aniqlab keladi. Harakat fe'l bilan ifodalangan predikat semantikasining asosiy qismidir. Ob'ekt esa harakat ta'siriga tushgan, harakat yo'nalgan predmetdir. Ilmiy adabiyotlarda sub'ektning gap tarkibida ega, ob'ektning to'ldiruvchiga teng kelishi ta'kidlanadi. Predikat esa kesim pozitsiyasini egallaydi [Masalan, qarang:1,279-329-345-462]. Ob'ekt, sub'ektning fe'l predikat ta'sirida o'zgaruvchi munosabatlari tizimi nisbat mazmunini tashkil etadi. Mantiqiy sub'ekt va ob'ekt grammatik sub'ekt va ob'ekt bilan doim ham mutanosib bo'lmaydi. Shu xil nomutanosiblik ham nisbat semantikasini boyitadi. Quydagi misollarga e'tibor qilsak:

1.*Toshkent yildan yilga gullab yashnamoqda.*

2.*Gul ochildi.*

Birinchi gapda *Toshkent* - joy nomini bildiruvchi sub'ekt. Predikat aniq nisbatda turibdi. Bu esa "harakatning ega bilan ifodalangan shaxs yoki predmet tomonidan bajarilishini bildir..."ishi lozim [9,445]. Grammatik jihatdan shunday. Ammo mantiqan bunday emas. *Toshkent gullab-yashnash* harakatini o'zi bajara olmasligi aniq. O'zbek lisoniy ongida jonli, jonsiz, ongli, ongsiz predmetlarga, mohiyatan qaralganda, xos bo'lmagan fe'l predikatni bog'lash milliy ruhiyat va ongning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi. Bu imkoniyatdan foydalanishda odatda pragmatik tus sezilmaydi: *Uy bitdi. Ovqat pishdi.* Ammo ayrim o'rinlarda pragmatik tus atayin bo'rttirilishi mumkin: *Shundan bir yon boshlasa aqlim, Boshqa yonga yetaklar yurak*(E.Vohidov).

Ikkinchi gapda fe'l predikat o'zlik nisbatda turibdi deb hisoblanadi. Biroq *gul* sub'ekti bilan bog'lanar ekan, bu nisbat uchun xos bo'lgan "o'zini o'zi" ma'nosi yuzaga chiqmaydi: *gul o'zini o'zi ochmasligi aniq*, ammo jarayon uning o'zida ekanligi ham ko'rinib turibdi. Mediallikning bu xil ifodasi nisbatga xos bo'lgan yana bir imkoniyat bo'lib, o'zbek tili tashuvchilari pragmatik tus ifodalashda undan faol foydalanadilar.

Til tashuvchisining lisoniy ongi tomonidan ob'ektiv borliqdagi voqea-hodisalarga berilgan baho, albatta, grammatik sathda aks etadi. Bu jarayonda nisbat shakllarining

alohida o'rni bor. Xususan, aniq va majhul nisbat gap strukturasida mantiqiy ob'ekt va sub'ekt munosabatini turlicha aks ettirish orqali qator pragmatik tuslarni yuzaga chiqaradi.

Nisbat ustida tadqiqot olib borganlarning barchasi aynan majhul nisbat pragmatik xususiyatlari ancha yorqin ekanligini sezadilar. Bizningcha, bu yorqinlik majhul nisbat semantikasiga xos bo'lgan: "...asosiy e'tibor bajaruvchiga emas, balki ob'ekt bilan harakatning o'ziga qaratil..."ishi[9,452; yana qarang 7,159] bilan bog'liq. Ammo bu fikr tarafdorlari ham muayyan sharoitlar harakat bajaruvchisiga ishora qilishini ham rad etmaydilar[9,452].

Odatda majhul nisbat qo'llanilishiga quyidagi sabablar ko'rsatiladi:

- 1.Sub'ekt haqida ma'lumot yo'qligi.
- 2.Sub'ekt haqida ma'lumotga bee'tiborlik[8,111].

Tadqiqotchilarning ushbu qarashlari asosli bo'lsa-da, majhul nisbat qo'llanilishidagi barcha pragmatik jihatlarni qamrab olgan deb bo'lmaydi. Majhul nisbatni qo'llashdan maqsad mantiqiy sub'ektga e'tiborsizlik emas, aksincha, e'tiborni kuchaytirish bo'lishi ham mumkin. Qiyoslang:

Dadam va'da bergan bo'lsa, albatta bajaradi// Va'da, dadam tomonidan berilgan bo'lsa, albatta bajariladi.

Majhul nisbat va aniq nisbat shakllarining vazifadosh bo'lgan holatlari ham pragmatik jihatdan ancha qiziq:

Bu pulga hech narsa bermaydi// Bu pulga hech narsa berilmaydi.

Bu xil o'rinlarda nisbat gap tarkibida bo'laklar pozitsiyasini o'zgartirish bilan birga, kutilmagan pragmatik tusni ham vujudga keltiradi: har ikki jumlada ham sub'ekt noaniq, biroq aynan aniq nisbat qo'llangan holatda bu noaniqlik bo'rtib ko'rinadi, umumlashadi. Aftidan, shunga ko'ra bu tipdagi konstruksiyalar tilda faol qo'llaniladi.

Nisbat pragmatikasining qisqacha tavsifi ham bu xil tadqiqotlar o'zbek tili amaliy imkoniyatlarini o'rganishda o'ta zarur ma'lumotlar berishini ko'rsatadi. Bu xil tadqiqotlarning olib borilishi zamonaviy o'zbek tilshunosligi rivoji uchun qiziqarli materiallar bera olishi bilan ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Axmanova O.S. Slovar lingvisticheskix terminov. -M.: Sov. ensik., 1966 -607 s.
2. Nigmatov X.G. Funktsionalnaya morfologiya tyurkoyazichnix pamyatnikov XI - XII vv. - T.: Fan, 1989. - 191 s.
3. Obshaya psixologiya. - M.: Prosveshение,1986. - 464 s.
4. Paul G. Prinsipi istorii yazika. - M.: Izdatelstvo Inostrannoy literaturi,1960. - 499 s.

5. Pestova N.V., Sumenkova Ye.M. Pragmaticheskaya napravlennost stradatelnogo zaloga v politicheskoy kommunikatsii // Vestnik Yujno-Uralskogo goudarstvennogo universiteta. №25. 2009. - CyberLeninka.ru>article/n/pragmatic
6. Potebnya A.A. Iz zapisok po russkoy grammatike.t.1-2. - M.: Uchpedgiz, 1956. - 536 s.
7. Usmonov S. O‘zbek tilida so‘zning morfologik tuzilishi. T.: MCHJ “SHIDASP”, 2010 - 197 b.
8. Shahobiddinova SH. O‘zbek tili morfologiyasi. - Andijon: Andijon nashriyotmatbaa MCHJ, 2012. - 151 b.
9. O‘zbek tili grammatikasi. I tom. -T.: Fan, 1975. - 610b.
10. Qoshg‘ariy M. Devonu lug‘otit turk.I tom. - T.: Fan,1960. - 499 b.
11. G‘ulomov A. Fe‘l. - T.,1954. - 128 b.